

PAŽINIMAS IR VERTYBĖS

G. PACIGAS

Objektyvumas ir vertybinis neutralumas*

(Dvi mokslo teorijos pamatinės problemos)

Savo pranešime aš norėčiau pratęsti paskutiniaisiais dešimtmečiais gyvai vedamą diskusiją apie pamatinę mokslo problemą. Man regis, kad ši diskusija turėtų būti reikšminga ir dirbančių mokslininkų savimonei ugdyti. Toliau ir ketinu aptarti pagrindinius žinomų filosofų argumentus bei įvertinti iš jų plaukiančias išvadas. Kartu bus parodyta, kad klasikinė mokslo samprata, istoriškai siekianti dar Platoną ir Aristotelį, neišlaiko kritikos ir turi būti atmesta. Taip pat turėtų paaiškėti, kad kai kuriuose reliatyvistiniuose požiūriuose, kuriems tenka svarbus vaidmuo šiuolaikinėje diskusijoje, yra skubotų išvadų ir sąvokų painiavos, todėl įdėmesnė analizė tokius požiūrius kompromituoja.

"Objektyvumas" ir "vertybinis neutralumas" turėtų būti šių samprotavimų dėmesio centre. Manoji tezė skelbia: šios sąvokos apibūdina esminius mokslo struktūros ypatumus; tačiau, atsižvelgdami į paskutiniąsias diskusijas, šias sąvokas turėtume suprasti kitaip, netradiciškai.

Pirmiausia aptarkime tradicinei nuostatai būdingo perdėto supaprastinimo pavojus. Laikantis šios nuostatos, teiginys ar požiūris yra moksliskas, jei jis teisingas (wahr), jei jį galima griežtai pagrįsti ir pagaliau jei jis siejasi su visuotinai reikšmingais faktais, kurie pastebimai išplečia mūsų informaciją apie tikrovę. Pagal šią sampratą mokslas buvo objektyvus ta prasme, kad orientavosi į tikrovę, nepriklausomą nuo stebėtojo, taip pat ir ta prasme, kad sprendimus darantis mokslininkas turėjo paklusti vidiniam pritarimo būtinumui, lemiančiam kurio nors mokslinio teiginio pagrindimą. Tikrumas, kurį įgautų taip pagrįsti ir išvesti moksliniai teiginiai, racionalizmo požiūriu galų gale turėtų atsiremti į akivaizdžias proto įžvalgas, o pagal empiristinę šio

* Versta iš: *Patzig G. Objektivität und Wertfreiheit. Zwei Grundprobleme der Wissenschaftstheorie // Nette Rundschau. – 1979. – Nr. 90. – S. 399–411. Vertė S. Jankauskas ir Z. Norkeus.*

modelio versiją turėtų būti perimtas tiesiogiai iš grynojo patyrimo, vadinamųjų stebėjimo duomenų.

Mokslo vertybinis indiferentiškumas (kuris kaip tik ir buvo jo vidinio vertinimo sąlyga) pagal anas tradicines sampratas reiškė, kad į mokslą graikiškos sąvokos "theoria" prasme buvo žiūrima kaip į nesuinteresuotą pasaulio stebėjimą, laisvą nuo praktinių reikmių ir tikslų, pavyzdžiui, nepriklausomą nuo mokslo rezultatų techninio ir ekonominio vertinimo bei jų svarbos kasdieniniame gyvenime. Ir šiandien, skirdami "grynąjį" mokslą nuo taikomojo, mes vis dar nejučia orientuojamės į graikiškąją aistrą pažinimui dėl jo paties. Tas pranašumo jausmas, kurį neretai demonstruoja fundamentaliųjų mokslų atstovai prieš mokslininkus, pasišventusius daugiau taikomosioms disciplinoms, neabejotinai siejasi, nors ir nevienareikšmiškai, su Platono požiūriu į amžinąjį idėjų pasaulį bei šio pasaulio pranašumą empiriškojo atžvilgiu, taip pat su asketiškais pitagoriečių polinkiais.

Pirmiausia pažiūrėkime, kaip buvo nuvainikuota naivioji objektyvumo samprata. Čia galima išskirti keletą argumentų. Tarp jų, mano supratimu, ypač svarbi buvo paaiškėjusi aplinkybė, jog akivaizdumas, kaip tikrumo kriterijus, yra problemiškas, taip pat buvo įžvelgtas mokslinių teorijų visiškai hipotetiškumas, pagaliau sustiprėjo įsitikinimas, kad visi vadinamieji stebėjimo duomenys yra teoriškai sąlygoti.

Subjektyvioji tikrumo pajauta, "akivaizdumo" (self-evidence) vardu interpretuota kaip tiesos išgyvenimas, pasirodė netinkanti būti tikrumo kriterijumi. Nuodugniau ją panagrinęjus, paaiškėjo, kad būtent labiausiai paplitę prietarai suvokiami kaip akivaizdūs. Aristoteliiui buvo akivaizdu, kad kūnas gali judėti tol, kol jį veikia jėga. Žinoma, tokia prielaida buvo padaryta remiantis kasdieniniu patyrimu, dar nemokant paskaičiuoti nei oro pasipriešinimo, nei trinties jėgos. Pirmą kartą Georgo Kantoro suformuluoti teiginiai apie begalines aibės berods prieštaravo akivaizdžiam pamatiniam teiginiui, kad aibė negali būti ekvivalentiška savo pačios daliai. Pagaliau Gotlobui Frėgei, šiuolaikinės logikos pagrindėjui, teko patirti, kad iš aritmetikos pagrindų aksiomos, kuri jam atrodė akivaizdi, gali kilti loginių prieštaravimų. Dar Kantui visiškai akivaizdžios euklidinės geometrijos aksiomos nustojo akivaizdumo, kai buvo sukonstruotos neeuklidinės geometrijos. Tiesa, yra ir akivaizdžių teiginių, kurie negali būti klaidingi, pavyzdžiui, teiginys "Aš dabar kalbu", taip pat ir neginčytini patyrimo duomenys, pavyzdžiui, skausmo pojūtis. Tačiau šie akivaizdumai susiję su neobjektyviomis būsenomis. Dekarto, Brentano, Huserlio ir kitų mėginimai nutiesti tiltą per prarają, skiriančią subjektyvųjį akivaizdumą ir objektyviąją tiesą, bent jau šiandien vyraujančiu požiūriu nenusisekė. Mokslas negali prasidėti tuščioje vietoje, todėl mokslin-

ninkui visada tenka šį tą prielaidauti. Tačiau nūdienos požiūriu nederėtų tokius mokslo pradmenis laikyti neginčytinai tikrais. Veikiau jau reikėtų pasirūpinti metodais, kurie kiek galima sumažintų paklydimo riziką darant tokią prielaidą.

Antra, ginče tarp Karlo Poperio ir loginių empiristų paaiškėjo, kad nėra pamato tikėti, jog teiginių ir teorijų tikrumas gali būti patikrintas stebėjimo duomenimis. Vienos ratelio narių didvyriškos pastangos, sekant D. Hiūmu, padaryti, kad teiginių moksliskumo kriterijus būtų jų patikrinamumas (Verifizierbarkeit) tiesioginiu patyrimu, atsimužė į neįveikiamas kliūtis. Vietoje labai abejotinos "indukcinės logikos", kuri turėjo garantuoti pavienių stebėjimų tikrumo perdavimą bendriesiems teiginiams su neapibrėžta taikymo sritimi, Poperis pasiūlė koncepciją, pagal kurią moksliniai teiginiai tėra rizikingi spėjimai. Geriausiu atveju tie spėjimai gali būti tik paneigti kryptingais bandymais, sukonstruotais pagal jų pačių logiką. Beje, Poperis irgi pastebėjo, kad teoriškai neutralūs stebėjimai negalimi. Visi mūsų suvokimai – jau interpretuoti išorinio pasaulio poveikiai, kurie tiesiogiai patyrimui nepasiekiami.

Suvokimai ir stebėjimai – tai žmogiškai suvokimo struktūrai prieinamų signalų įprasminimai. Individo galimybes čia lemia paveldėtos nuostatos bei įgytas patyrimas. Prielaida apie teoriškai neutralų stebėjimų pamatą, kuris tik paskui interpretuojamas teoriškai, buvo visuotinai atmesta kaip nepamatuota. Kartu buvo nugriautas vienas iš stulpų, ant kurio stovėjo pozityvistinis empirizmas. Poperio nuomone, pats mokslininkas turi spręsti, kuriais stebėjimais tikrinti, ar teorija galioja. Tačiau mokslininko sprendimui jau nebepavaldi tokia situacija, kai pasirinkti stebėjimai ima kirstis su teorijos išvadamis ir paneigia tokią teoriją.

Poperio žodžiais tariant, "teorijos yra mūsų išmonės vaisiai, mūsų pačių idėjos; jos mums niekieno neprimestos, bet veikiau jau yra mūsų pačių pasidaryti niąstymo įrankiai; tai labai aiškiai nurodė idealistai. Tačiau kai kurios mūsų teorijos gali pradėti prieštarauti tikrovei. Kai tai nutinka, mes žinome, kad yra ir tikrovė, arba tai, kas mums primena, kad mūsų idėjos gali būti klaidingos. Ir čia jau teisus realistas"¹.

Poperis sutaria su klasikiniu požiūriu ir mano, kad mokslo tikslas – suprasti tikrovę ir teisingai atvaizduoti jos fragmentus. Tačiau aplinkybės, kuriomis žmonės atlieka mokslinį darbą, iš principo pašalina galimybę visiškai pasiekti tiesą; vaizdingai tariant, mes esame panašūs į žmones, kurie apgrai bomis eina tamsiu urvu ir orientuojasi jame, kartkartėmis skaudžiai atsimušdami į įvairias kliūtis. Tas, kuris izoliuoja savo teorijas nuo galimų paneigi-

¹ Popper K. *Conjectures and Refutations*. – New York, 1963. – P. 117.

mų, praranda vienintelį šansą prisiliesti prie tikrovės, arba, persakius tą patį ankstesniu vaizdiniu, tas, kuris baiminasi atsimušti į urvo sienas, nesužinos nieko nei apie urvą, nei apie savo vietą jame. Absoliuti tiesa Poperiui – irgi tik kreipianti idėja; jis mano, kad patikimo tikrumo kriterijaus nėra.

Kai kas pritaria Poperiui ir linkę manyti, kad negalioja ir yra beprasme kiekviena sąvoka, kuriai negalima rasti tikslaus jos vartosenos kriterijaus. Ši nuomonė remiasi fundamentalia klaida; mes vis tik galime vienareikšmiškai nusakyti prasmę ir tokių sąvokų, kurių vartosenai apibūdinti neturime jokie kriterijaus. Pavyzdžiui, mes neturime patikimo kriterijaus tikriems Platono dialogams atskirti nuo netikrų. Nepaisant to, mums visiškai aišku, kas yra tikras Platono dialogas. Tą patį galėtume pasakyti ir apie vaistų nekenksmingumą.

Tačiau ir pagrindinė Poperio idėja apie laipsnišką artėjimą prie niekada visiškai nepasiekiamos Tiesos, mokslui vystantis, taip pat yra radikaliai suprobleminta. Ir argumentai čia labai svarūs, nes gauti nagrinėjant mokslo istoriją. Tokių argumentų galima rasti ir tikrai reikšmingoje T. Kūno knygoje apie mokslinių revoliucijų struktūrą². Anot T. Kūno, laikantis Poperio reikalavimų mokslinei teorijai, jo paties teorija apie mokslo plėtotę būtų falsifikuota to paprasto fakto, kad mokslo istorijoje gana dažnai mokslinė teorija neatmetama ir nekeičiama kita, nors ir yra paneigta jai prieštaraujančių faktų. T. Kūno požiūriu, mokslas vystosi visiškai kitaip, negu numatė Poperis: įsitvirtinus tam tikrai metodologinei nuostatai, arba, kaip pasakytų pats T. Kūnas, tam tikrai "paradigmai", jau nebeleidžiama paneigti mokslines teorijas, sutariančias su paradigma. Paminėtoji nuostata nužymi mokslininkų bendrijai galimų problemų sprendimo rėmus. Paradigmos galimybės išsekus, moksle prasideda revoliucinė jo plėtotės fazė. Šioji baigiasi racionaliai nepaaiškinama paradigmos kaita. Besivaržantys požiūriai yra vienas su kitu nepalyginami, nes sąvokos naujos paradigmos rėmuose įgauna naujas reikšmes. Todėl negalimas racionalus ginčas tarp skirtingų paradigimų šalininkų, ir mokslinės bendrijos perėjimą nuo vienos paradigmos prie kitos galima sugretinti tik su religijų kaita. T. Kūno akimis, perėjimai nuo Ptolomėjaus pasaulio sampratos prie kopernikiškosios bei nuo Niutono fizikos prie einšteiniosios ir yra ryškūs tokios paradigimų kaitos pavyzdžiai.

Kaip tik dėl to T. Kūnui ir nustojo prasmės ryšys tarp mokslo bei įvairių jo stilių ir nuo jų nepriklausomos, jų artumą tiesai nusakančios tikrovės: "Daugelis mokslo filosofų linkę žengti žingsnį, kuris man nepriimtinas. Jie

² *Kuhn T. The Structure of Scientific Revolutions. Chicago, 1962.*

norėtų palyginti teorijas kaip gamtos atvaizdavimus, kaip teiginius apie tai, kas iš tikro yra <...> Aš netikiu, kad kas nors panašaus būtų įmanoma"³.

Aš manau, kad čia T. Kūnas jau neteisis. Ir neteisis pirmiausia dėl to, kad jis dar priduria, jog atsižadėjus sieti mokslines teorijas su tikrove bei suprasti jas kaip geresnius ar prastesnius tikrovės (ar jos iškarpu) bei ten aptinkamų pamatinių struktūrų atvaizdavimus, nieko neprarandama. Mokslinės teorijos iš tiesų nėra tikrovės reprodukcijos ("atspindėjimai", kaip pasakytų marksistai). Taipogi aišku ir tai, kad dėl stebėjimų teorinio sąlygotumo mes negalime pamatyti grynos tikrovės, o todėl ir nuspręsti, kuri iš teorinių rekonstrukcijų yra artimesnė pačiai tikrovei. Tačiau iš to nedarytina išvada, kad koreguojantis ryšys tarp teorijos ir tikrovės visiškai nutrūkęs. Mokslinės teorijos gali turėti daug bendra su pasaulėžiūromis, tačiau kai kuo jos vis dėlto skiriasi. Skiriasi jau tuo, kad jos, kaip mokslinės teorijos, kelia sau kritinio pagrindimo ir empirinės kontrolės reikalavimą, kad kaip tik vardan tiesos jos atsiduoda griežtiems išmėginimams. Jeigu šitai neskirtų vieni ir kitų, tai tada nebūtų prasmės skirti šiuolaikinius mitus, į kuriuos tada išsigimtų mokslinės teorijos, nuo kosmologinių mitų, panašių į babilonietiškuosius, ir tada mes neturėtume jokio pagrindo pirmuosius vadinti mokslais. Toliau aš dar parodysiu, kad, atmetus ryšio su tikrove galimybę, mokslinės teorijos visiškai nebegalėtų atsispirti ideologiniam manipuliavimui.

Pirmiausia norėčiau kritiškai išnagrinėti dar vieną argumentą prieš mokslinių teiginių objektyvumo ir tiesos galimybę, kuriam priklauso svarbus vaidmuo humanitariniuose ir socialiniuose moksluose. Juo teigiama, kad objektyvūs gali būti tik tokie teiginiai, kuriuose nagrinėjamas dalykas yra suvokiamas ir pavaizduojamas ne tik korektiškai, bet ir išsamiai. Absoliučia tiesa gali būti tik visa tiesa, o istorinės situacijos pažinimui tai reikėtų, kad jis yra objektyvus tik tada, kai ta situacija suvokiama kartu su ją apimančia visuomeninių sąlygų visuma. Tai, žinoma, hėgeliškas motyvas: tiesa yra visuma. Šiuo klausimu neomarksistiniai autoriai noriai prisijungė prie G. Hėgeio. Iš vokiečių autorių reikėtų atskirai paminėti T. V. Adorną⁴ ir E. Tugendhatą⁵. Tugendhatas sako: "Mokslinis teiginys yra tiek teisingas, kiek jis prisideda prie visumos pažinimo. Jis yra tiek klaidingas, kiek nuslepia arba padaro neišškų visumos supratimą"⁶.

³ Lakatos I., Musgrave A. *Criticism and the Growth of Knowledge*. – Cambridge University Press, 1970. – P. 265.

⁴ Adorno Th. W. *Einleitung // Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*. – Neuwied und Berlin, 1969. – S. 7–79.

⁵ Tugendhat E. *Zum Verhältnis von Wissenschaft und Wahrheit // Colloquium Philosophicum Studien, Joachim Ritter zum 60. Geburtstag*. – Basel – Stuttgart, 1966.

⁶ Ten pat. – P. 200.

Į tai tenka atsakyti: sakinys gali būti teisingas arba klaidingas, o nuslėpti arba užmaskuoti gali tik kalbantysis, kuris šį teiginį naudoja tam, kad nuslėptų arba pridengtų šydu. Toliau, kiek teiginys prisideda prie visumos pažinimo, jis yra ne tiek teisingas, bet tiek reikšmingas, įdomus, pamokantis. Tiesa ir reikšmingumas (Relevanz) yra du skirtingi dalykai; sakinys negali nei savo reikšmingumu kompensuoti savo klaidingumo, nei savo teisingumu atlyginti už lėkštumą. Pavyzdžiui, tezė, kad istorija yra klasių kovos padarinys, yra įdomi, reikšminga, bet gana patikimai klaidinga ir todėl moksliskai netinkama. Antra vertus, tai, kad aš gimiau 1926 m., yra gan patikimai teisingas teiginys (aš nematau jokio pagrindo juo abejoti), bet tiek pat patikimai nereikšmingas, ir todėl jis nėra teiginys, kuriuo užsiimti mokslas turėtų priežasčių.

Tai, kad sakinys vaizduoja tik visumos dalį arba aspektą, nekliudo jo teisingumui: dalines tiesas reikia skirti nuo pusiau tiesų. Dalinė tiesa yra tai, kieno atžvilgiu galima pasakyti: "Taip, tai tiesa, bet tai tik viena dalyko pusė". Taip, tai tiesa, kad pramoninėse šalyse nuolat daugėja sergančių vėžiu, bet tam, kad padėtis būtų teisingai apsvarstyta, reikia dar į daug ką atsivelti: ilgesnio gyvenimo laukimą, kitų ligų, kaip mirties priežasčių, nykimą, gesnes diagnozės galimybes. Tai tiesa, kad didėja pavojus susirgti vėžiu, bet tai tik dalis tiesos. Faktus sieja ryšys, kurio tinkamam suvokimui gali būti svarbūs ir kiti faktai. Kas kita pusiau tiesos: jos yra klaidingos būtent todėl, kad tai, ką jos teigia, yra tik iš dalies tikra, ne todėl, kad tai, ką jos teigia, yra tik dalis tiesos. Pavyzdžiu gali būti aukščiau cituota tezė, kad istorija yra klasių kovos pasekmė. Ji yra teisinga kai kurių, bet ne visų, šiuolaikinių vystymosi procesų atžvilgiu, o tolimai praeičiai ji yra iš pagrindų abejotina, jeigu ne akivaizdžiai klaidinga. Taigi čia mes susiduriame su pusiau tiesa. Ribos tarp dalinių tiesų ir pusiau tiesų nutrynimas yra įprastas politinės polemikos triukas, kuris kartais panaudojamas ir moksle, būtent priešininką, kurio teiginiai yra (ir tegali būti) tik dalinės tiesos, apkaltinant, kad jis skelbia pusiau tiesas, ir todėl – netiesas, netgi melą.

Visi teiginiai, kuriuos žmonės gali pagrįstai teigti, yra pasmerkti būti dalinėmis tiesomis, jeigu laikomasi prielaidos, kad jie turi būti gretinami su tikrove. Iš to negalima išvesti jokio argumento, pavyzdžiui, prieš istorijos mokslo objektyvumo galimybę. Bet kokios žmogiškosios žinios yra nuotrupos. Neišvengiamas šių žinių fragmentiškumas virsta tikrovės iškreipimu tik tuo atveju, jeigu tos žinios sukelia įspūdį, kad jose yra viskas apie jų dalyką. Žinoma, kai kurie autoriai atvirai arba paslapčiomis bando sudaryti tokį įspūdį. Gerai žinomas diplomatų ir vyriausybių atstovų triukas pateikti dalinę tiesą kaip visą tiesą: "Ar ministrų kabinetas svarstė ministro X atsistatydinimą?"

nimo klausimą?" Atsakymas: "Prie posėdžių stalo apie tai nebuvo pasakyta nė žodžio". nors, žinoma, prieš posėdį arba po jo ministrai galėjo nuodugnai šį klausimą svarstyti.

Semantiškai teisingas teiginys gali būti pragmatiškai panaudotas melui. Tai yra įprastas dalykas reklamoje: neveiksmingi ir brangūs vaistai, pavyzdžiui, preparatai, skatinantys plaukų augimą, yra reklamuojami su pastaba "Kliniškai išbandyta", taigi skaitytojui įteigiama, kad bandymai buvo sėkmingi, o tuo paprastai negalima tikėti. Teismuose paprastai tvirtinama, kad klientui buvo sakoma vien tiesa ir kad iš pateiktų duomenų jis pats galėjęs daryti tas išvadas, kurias jis padarė. Vokietijos Federacinės Respublikos teismai jau kuris laikas pagrįstai nebepaiso šio argumento: pasisakymui būdingas ne tik semantinis, bet ir pragmatinis valentingumas.

Tam, kad mokslas operuoja faktais, nesukelia pavojaus aplinkybė, jog mes niekada negalime išsamiai ir visapusiškai suvokti ir pavaizduoti tikrovės. Faktai yra tai, ką vaizduoja teisingi sakiniai. Tikrovės įvykiai, procesai ir daiktai yra be galo sudėtingi; faktai yra tiek pat paprasti arba sudėtingi, kiek paprasti arba sudėtingi yra juos aprašantys teiginiai, jeigu jie yra teisingi. Faktas, kad Antrasis pasaulinis karas tęsėsi nuo 1939 m. iki 1945 m., yra be-laikis, nors jis yra apie labai sudėtingus įvykius ir procesus erdvėje ir laike⁷. Į šią aplinkybę orientuojasi nuo Aristotelio laikų tebegyvuojanti korespondencinė tiesos teorija: jeigu teiginys teisingas, jis turi atitikti faktą. Atitikimas nėra atitikimas tarp teiginio ir daikto, įvykio, proceso, apie kurį yra šis teiginys. Tik padarius tokią prielaidą, korespondencinė teorija susiduria su sunkumais, kuriuos buvo norėta įveikti desperatiškai teigiant, kad teiginių (kaip ženklų sekų) ir daiktų konsteliacijų struktūros yra tapačios, kaip tai darė, pavyzdžiui, Vītgenšteinas "Loginiame filosofiniame traktate".

Iš neteisingos nuomonės, kad teiginys yra teisingas tik tada, kai jame jo objektas yra pavaizduotas išsamiai, neišvengiamai plaukia požiūris, kad egzistuoja vienas teisingas tikrąja žodžio prasme teiginys, būtent išsamus pasaulio aprašymas – juk viskas su viskuo yra susiję. Šį požiūrį išreiškia vadinamoji "koherencinė" tiesos teorija. Įprasto pavidalo teiginiai yra "santykinai" teisingi tada, kai juos galima neprieštarinai įjungti į tokį hipotetinį pasaulio aprašymą. Kadangi mes niekada neturėsime tokio išsamaus pasaulio aprašymo, klausimas, ar tam tikras mokslinis teiginys yra teisingas, ar ne, yra neišsprendžiamas. Tas pat pasakytina ir apie korespondencinę tiesos teoriją.

Mes matome, kad tiesos sąvoka nėra beprasmūška ir kad jos, kaip reguliatyvinės idėjos, netgi neįmanoma išsižadėti, nors mes ir neturime jokio

⁷ Płg.: Patzig G. Satz und Tatsache // Patzig G. Sprache und Logik. – Göttingen, 1970. – S. 39–76.

efektyvaus tiesos kriterijaus. Filosofams, kurie laikosi priešingos nuomonės, galima patarti tiesos sąvoką apibrėžti taip, kad turėtume efektyvų kriterijų, kuris įgalintų bet kada nustatyti, kas teisinga, o kas – ne. Pirsas, žymus amerikiečių filosofas, norėjo tiesą apibrėžti kaip tai, dėl ko tyrimo proceso pabaigoje sutaria visi tyrinėtojai; Jurgenas Habermasas šią idėją išvystė į diskusinę tiesos teoriją: tiesa yra tai, dėl ko sutars visi ("nepriklausomos nuo diktato") diskusijos dalyviai⁸. Aišku, kad ši formulė labiau tinka apibrėžti tam, ką Habermasas vadina laisva diskusija, – tai, kad tokios diskusijos tendencija gali būti tiesa kaip rezultatas, – negu tiesos apibrėžimui. Nes tikrai egzistuoja be galo daug teisingų teiginių, kurie niekada nebuvo ir nebus diskutuojami. Taigi Habermaso diskusinė teorija negali paaiškinti, kas yra teisingas teiginys, ir netgi negali aprašyti, kaip mes galėtume nustatyti, kurie teiginiai yra teisingi. Daugių daugiausia ji gali pasakyti, kaip visuomenė galėtų nuspręsti, kokiomis hipotezėmis turi remtis jos praktinė veikla, kai egzistuoja paprastai skirtingos, viena su kita prasilenkiančios mokslinės koncepcijos. Tokia procedūra taikytina skirtingoms ekonominio vystymosi prognozėms, viena kurių tenka pasiremti dabar, darant sprendimą, nors nėra tikrumo, kuri jų yra teisinga.

Kadangi Habermasas tiesos apibrėžimui bandė panaudoti procedūrą, kuri daugių daugiausia galėtų pateisinti praktinius sprendimus priimant mokslines hipotezes kaip veiklos pagrindus, suprantama ir tai, kad tas pats autorius yra vienas ryžtingiausių ir įtakingiausių gynėjų tos nuomonės, jog nepriklausomas nuo vertinimų mokslas yra iliuzija, ir netgi ne nekenksminga, bet labai pavojinga iliuzija, nes esą tokio mokslo duomenimis paprastai remiasi visuomeninių pakitimų priešininkai. To pakanka, kad dar kartą leistumėmės į vis nesibaigiančią diskusiją dėl "mokslo laisvės nuo vertinimų", kurią Vokietijoje pradėjo Maksas Vėberis. Tuo labiau, kad šios diskusijos problema vos bematyti pro dulkių debesis, kuriuos sukėlė abi partijos.

Laisvė nuo vertinimų nereiškia, kad mokslai negali tyrinėti vertinimų. Pavyzdžiui, moksliai nustatomas faktas yra tai, kad senovės graikai drąsą laikė svarbiausia vyro dorybe, kad tam tikros religijos įpareigoja savo sekėjus laikytis tam tikrų elgesio normų, kad vaikai paprastai perima savo vertybinius vaizdinius iš tėvų ir t. t. Tokiuose teiginiuose vertinimo predikatai yra **neesminiai**. Viso teiginio teisingumui neturi reikšmės, ar jame paminėti vertinimai yra pagrindžiami, ar ne. Atitinkamai teiginio "asmuo X mano, kad p"

⁸ Habermas J. Wahrheitstheorien // Wirklichkeit und Reflexion. Walter Schulz zum 60. Geburtstag / Hrsg. von Fahrenbach H., Pfullingen, 1973. – S. 211–265. Kaip kritiką pgl.: Fricke H. Die Sprache der Literaturwissenschaft. – München, 1977. – S. 214–233.

teisingumas nepriklauso nuo to, ar teiginys p, perteikiantis nuomonės turinį, yra teisingas, ar klaidingas.

Antra, laisvė nuo vertinimų nereiškia, kad mokslas neturi jokių savo normų ir vertybių: loginis argumentacijos taisyklingumas, sąvokų sudarymo tikslumas, rūpestingas faktų ištyrimas, korektiškas kitų požiūrių išdėstymas, klausimų formulavimo originalumas ir įrodymų elegantiškumas yra vidinių mokslo normų pavyzdžiai, ir šia prasme mokslas negali būti laisvas nuo vertinimų vien todėl, kad, kaip ir kitose žmonių veiklos srityse, gali būti gaunami geri ir ne tokie geri, mažiau įtikinami moksliniai rezultatai.

Trečia, laisvė nuo vertinimų tikrai nereiškia, kad mokslas ir jo rezultatai negali būti labai vertingi visuomenei. Priešingai, mokslas privalo būti kuo vertingesnis visuomenei. Kaip jūs matote, aš nepritariu kartais dar pasitaikančiam "menas menui" požiūriui tų, kurie mano, kad mokslas turi būti vystomas grynojo pažinimo dėlei, kad tik filisteriai ir neišmanėliai reikalauja pritaikomų žinių. Tokios žinios galėtų būti gaunamos daugiausia atsitiktinai, kaip laimingi priedai. Žinoma, daugeliui žmonių yra būdingas orientacijos ir pažinimo poreikis, kuriam tarnauja grynasis mokslas. Daugeliui kultūrinų veiklų ir institutų teikiama parama iš visuomeninių lėšų, negalvojant apie praktinius rezultatus. Tačiau ši valstybės ir bendruomenių mecenatiška veikla reprezentacijos tikslams, vykdoma mokesčių mokėtojų sąskaita, pirma, pati reikalauja pagrindimo, antra, šiuolaikinėse pramoninėse valstybėse išlaidos mokslui ir tyrinėjimams yra tokios didelės, kad negali būti pateisintos valstybės funkcija remti kultūrą. Kiekvienas turi teisę tirti, kas jį domina; mokslui tam nereikia jokio pagrindimo arba pateisinimo. Bet jeigu tam iš visuomenės reikalaujama lėšų, darbo jėgos, institutų ir įrenginių, turi būti parodyta, kokios naudos visuomenei iš to darbo gali laukti, jeigu jis bus sėkmingas. Visuomenės paramai pagrįsti dar nepakanka to fakto, kad kažkam magą gvildinti tam tikrą mokslinę problemą.

"Menas menui" požiūrio priešininkai, su kuriais aš dėl kitko sutinku, pastaruoju metu iš atskiro mokslininko reikalauja, kad jo darbo motyvas būtų viltis duoti naudos visuomenei. Tokios pažiūros, kurios, tarp kitko, buvo "Federalinėje asistentų konferencijoje" 1968 m.⁹ priimto mokslo apibrėžimo, mano nuomone, neteisingo, pagrindas, Vokietijoje smarkiai paveikė politiką aukštųjų mokyklų atžvilgiu. Įvairių aukštosios mokyklos įstatymo projektų preambulėse yra formuluotės, kurios įpareigoja mokslininką veikti "išsąmoninant atsakomybę visuomenei". Tačiau patyrimas rodo, kad aistringas do-

⁹ Kreuznacher Hochschulkonzept 1968. – S. 9: "Mokslas yra bendra žmonių pastanga suteikti visų žmonių santykiui su gamtiniu ir socialiniu pasauliu universalus racionalumo formą, siekiant protingos žmonijos organizacijos".

mėjimasis dalyku vis dar yra vaisingiausias mokslinio darbo motyvas; kaip mokslinio darbo varomoji jėga sveikintinas ir pripažinimo siekimas, jeigu tik mokslininkas įsisąmonina, kad visuomenė, remianti jo veiklą, turi teisę klausti, koks dar, neskaitant tyrinėtojo vidinio pasitenkinimo, bus šios veiklos rezultatas. Todėl viešos diskusijos ir sprendimai dėl negausių lėšų paskirstymo tarp skirtingų tyrinėjimo projektų yra ne tik teisėtos, bet ir būtinės. Tai, kad mokslas, kaip institutas, tarnauja visuomenės interesams, netrukdo jo laisvei nuo vertinimų čia nagrinėjama prasme.

Galiausiai laisvė nuo vertinimų nereiškia, kad mokslininkas neturi teisės pareikšti savo požiūrį į istorines būsenas, veiksmus, socialinius santykius. Minties laisvės pamynimas, kolonijinių šalių išnaudojimas, įvairūs žmonių sukelti žmogiškojo vargo šaltiniai: istorikas, kuris apie visa tai pasakoja be užuojautos aukoms ir be pasipiktinimo kaltininkų beširdiškumu, užsiiminėtų ne moksliniu, bet nežmonišku dalyku. Žinoma, mokslinis metodas negali jo nuteikti adekvačioms emocinėms reakcijoms; bet jis negali jų ir pašalinti.

Bet jeigu teisingai suprastas laisvės nuo vertinimų principas viso to nedraudžia, kas tada iš šio postulato lieka?

Svarbiausia štai kas: individualūs ir kolektyviniai interesai ir vertybiniai vaidiniai, simpatijos ir poreikiai neturi daryti jokios įtakos sprendžiant, ar hipotezės yra teisingos, ar klaidingos. Pailiustruosime banaliu pavyzdžiu: galima sakyti, jog svarbus tikslas yra tai, kad žmonės mestų rūkyti. Aišku, kad moksliniai duomenys, kurie rodo, jog rūkaliai labai rizikuoja savo sveikata, daugelį žmonių paskatintų mesti rūkius. Ar mokslininkas turėtų teisę ir net privalėtų atitinkamai pakeisti savo duomenis apie tam tikrų ligų santykinį dažnumą tarp rūkalių ir lyginamosios nerūkiančiųjų grupės dėl to, kad dramatišumą riziką? Kai kas mano – aš girdėjau, kaip toks požiūris buvo rimtai ginamas diskusijose, – kad tokia manipuliacija su medžiaga (atliekama gan atsargiai, kad nebūtų pastebėta) yra priimtina ir net patartina visuotinai pagaidautinų tikslų atžvilgiu: juk absoliučios tiesos nėra, mokslas visuotinai paplitusiu požiūriu turi tarnauti visuomenės, visos žmonijos interesams, taigi negalima prieštarauti, kai mokslo prestižas naudojamas tokiems tikslams.

Tokiam požiūriui mes nepritariame, nes mokslas yra bandymas reikšmingais klausimais priartėti prie tiesos taikant pagrindžiamą metodą. Bet kurios veiksėnos, kuri netarnauja tiesai išaiškinti, nebegalima laikyti mokslu. Yra mokslo laisvės nuo vertinimų principo šalininkų, kurie gina metodinę mokslo laisvę nuo vertinimų argumentu, kad ilgalaikėje perspektyvoje tiesos atskleidimas yra tas naudingiausias ir visuomenei dalykas, kuriam gali sukelti pavojų trumpalaikis mokslo funkcionalizavimas ir instrumentalizavimas. Taip gali būti, bet tai nėra visiškai tikras dalykas, bet kuriuo atveju – ne sin-

tetinis apriorinis sprendinys, ir, be to, mokslas gali apsieiti be to argumento: kas naudą ar reikšmingumą (Relevanz) laiko svarbesniu už tiesą, tas jau atsidūrė už mokslo ribų.

Mokslo laisvė nuo vertinimų reiškia štai ką ir tik tai: jeigu tu nori nustatyti, kokie iš tikrųjų yra daiktai, atidėk į šalį savo ir savo grupės interesus bei poreikius. Visuomenė turi teisę dalyvauti sprendžiant, į kokius klausimus turi būti atsakyta, bet ne kaip į juos turi būti atsakyta. Mums pakanka pavyzdžių, kad mokslas vysta ir miršta ten, kur jį pajungia pasaulėžiūros ir partijų interesai (taip pat tokie, kurie save laiko žmonijos interesais). Žinoma, mes taip pat turime pabrąšinančių pavyzdžių, kad ir jau ideologizuotam mokslui gali pavykti pamažu išsivaduoti. Šiandien vėl sustiprėjo abejonės dėl mokslo objektyvumo ir laisvės nuo vertinimų: jos reiškiamos deklaruojant žmoniškumą ir pažangą. Ryškios tendencijos padaryti mokslą politikos tarnu. Antra vertus, visada bus žmonių, kuriuos pakeri trapus nepasiekiamos tiesos stubklas. Jeigu šie tiesos draugai sugebėtų išvelgti jų priešininkų argumentacijos spragas ir nepristigtų drąsos ginti savo įsitikinimus ir nuo laiko dvasios, mes neturėtume daug priežasčių nerimauti dėl mokslo ateities.